

KÖK A. ALİ ŞİR NEVAİ DE TÜRKÇECİLİK ŞUURU

Büyük filozofları, büyük alimleri, büyük sanatkarları, felsefe, ilim ve sanat yolundaki muvaffakiyetleri oranında konu ederek onları takdir eder; diğer sahalardaki hüviyetlerini zikr etmeyiz. Nevayi bunlardan farklıdır ona gelince iş değişir. Nevayi evvela büyük bir insan olarak tebci eder ve ırkının bu kemal sahibi ferdiyle her Türk gibi ben de iftihar ederim. Ali Şir Nevai soylu bir uygur kabilesinden gelmektedir. Ali Şir Nevai 17 Ramazan 844 (9 Şubat 1441) tarihinde Heratta doğmuştur. Babası Kıçkine Bahadır (Kıçkine Bahşı) Timurun torunlarının hizmetinde bulunmuş daha sonra ise Babür Şahın sarayında da önemli bir mevki sahibi olmuştur. Annesinin dedesi Bu said çiçek ise Hüseyin Baykaranın dedesi Baykara Mirzanın -Uluğ Bey- Beylerbeyi idi. Şahrühun ölümüyle çıkan karışıklıklar üzerine Kıçkine Bahadır Han o zaman altı yaşında olan Ali Şiri yanına alarak Yezd üzerinden İraka gitti. Bu yolculuk sırasında zafername müellifi Şerefeddin Ali Yezdi ile karşılaşan Ali Şir aralarında geçen konuşmayı Mecalisün Nefais adlı eserinde anlatmıştır (TDV 2 448).

Horasanda karışıklığın sona ermesiyle Kıçkine Bahadır tekrar Horasana döndü. Nevayinin yetişmesinde Meşhed yılları önemli yıllardır. Nevayi burada İmam Rıza medresinde okurken pek çok İranlı alim ve şairle tanış onlardan ders almıştır. Bunlar arasında Arap aruzunun ustası sayılan Derviş Mansurda vardı. 1464 de Meşhedden Herata gelen Ali Şire, burada Ebu Said Mirzanın hizmetine girdiyse de ondan ilgi görmeyince Semarkanata gitti ve Hace Celaleddin Fazlullah Ebu Leysinın medresesine devam etti. Arkadaşı Hüseyin Baykaranın tahta geçmesine kadar da Semarkanatta kaldı. Baykaranın tahta çıkmasıyla Baykara arkadaşını kendine nişancı olarak tayin etmişse de devlet işlerinden pek hoşlanmayan Ali Şir bir süre sonra bu görevi Nizameddin Süheyliye bırakmıştır. Nevayi 3 Ocak 1501 tarihinde yine Heratta vefat etmiştir.

Çağatay Türkçesinin en büyük şair ve yazardır. Yalnız Çağatay edebiyatının değil bütün Türk edebiyatının en büyük şairlerinden biridir. Nevayinin çok renkli, verimli ve hareketli geçen hayatı, Zeki Velidi Toganın İslam Ansiklopedesindeki maddesi ile Agah Sırrı Levendin dört ciltlik Ali Şir Nevai eserinde (TDK, Ankara 1965-1968) ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Nevayi döneminde Herat çok önemli bir kültür ve sanat merkeziydi. Kendisi de şair olan Hüseyin Baykara gibi bir hükümdar başta olmak üzere, Abdurahman Camii, Hatifi, Benai gibi şairler, Bihzad gibi bir ressam, Hüseyin Vaiz gibi bir musikişinas, Sultan Ali gibi bir hattat ve Hondmir, Mirhond gibi tarihçiler hep aynı muhitte bulunmaktaydılar. Nevayi hepsinin üstünde bir sanat hamisi idi. “Mevlana Sahipdar, Mevlana Badahşi, Vasifi, Hüseyin Nişaburi, Mirza Bayram, Fazlı, Mukbili, Ahli ve Emsali gibi yazar, hattat, musikişinas, şair ve edip hep Nevayinin aşağı yukarı her gün topladığı meclise katılırlardı.” (Caferoğlu 1984; 216).

“Baykara-Nevayi devri Heratinın edebi muhitleri, eski zamanlarla kıyas edilmeyecek kadar parlak ve canlı bir manzara arz ediyordu; kurduğu sağlam ve devamlı idarenin başında bulunan Sultan Hüseyin Baykaradan başka fikir ve sanat eserlerini her şeyden üstün tutan memleketin belki en nüfuzlu adamı olan Ali Şir Nevayi gibi bir şahsiyet, milli dil ve edebiyat cerayının başında bulunuyordu.” (Köprülü 1945: 300-301).

Nevayi “Klasik nazım ve nesrin her nevinde ve her şekilde” 29 eser yazdı.

Nevayi ilk divanına “çocukluk döneminin gariplikleri”, ikinci divanına “gençlik döneminin nadireleri”, üçüncü divanına “orta yaşlılığın bediaları” (güzellikleri), dördüncü divanına “yaşlılığın faydaları” anlamlarına gelen dikkat çekici isimler vermiştir. Divanlarının hepsi birden “mana hazineleri” anlamına gelen “Hazainül-Maani” adını taşır. Mesnevileri, Farsça hamse yazarları Nizami ve Hüsrev Dilhevinin işlediği konuları ele alır. Diğer eserleri Kırk hadisten tarihe, edebiyat teorisinden hatraya, şair ve evliya tezkirelerinden siyasetnameye kadar çok çeşitli konuları içine alır (Ercilasun: 2004; 413).

Nevayi, “Fars dil ve edbiyatının o devir Türkleri üzerinde müthiş manevi nüfuzunu görmekle beraber, yapmak istediği işin büyüklüğünden ve zorluğundan korkmamış, her mevzua, her neve ve her şekle ait zengin ve kıymetli örnekler vermek suretiyle, Çağataycanın Farsça ile muvaffakiyetle rekabet edeceğini anlatmıştır. Ve Yine Nevayi “Devamlı ve müthiş bir edebi faaliyet seviyesinde, Çağataycanın sade bir Klasik şiir dili değil, nazım ve nesrin her nevini, her şeklini ifade kudretine malik ve Farsça ile her hususta rekabete muktedir bir kültür dili olduğunu parlak misaller ile” göstermiştir. (Köprülü 1945: 301).

Fuat Köprülü, Nevayinin üslubu hakkında şöyle söylemektedir. “Çok ince hislere, zengin ve renkli hayallere, sanatlı ve hatta zaman zaman fazla yapmacıklık olmakla beraber, selasetli ve ahenkli bir üsluba malik olan Nevayi, mevzularına, nevi ve şekillerine göre, manzum ve mensur eserlerinde türlü üslup ayrılıkları göstermiş, bazen ağır ve süslü, bazen açık ve sade, fakat daima canlı ve ahenkli bir ifade kudretine malik olmuştur (Köprülü 1945: 302).

Ahmet Caferoğlu, devrin şair ve ediplerinin Nevayi hakkındaki takdirkar görüşlerini de nakleder. Arkadaşı ve hükümdarı Hüseyin Baykara, Nevayi için şöyle diyor: “Kabiliyetin yıldızı iptidai bir dereceden evc-i balaya (en yüksek zirveye) kadar yükseltilmiş ve hak-i mezeletten (zillet toprağından) eflakin (feleklerin, göklerin) kenarına götürmüştür.” Babür Şah da “Ali Şir in kimse ile kıyaslanmayacağı; Türkçe şiir yazmaya başladığı andan bu yana onun kadar güzel ve çok yazan kimsenin mevcut olmadığını” söylemektedir (Caferoğlu 1984; 215).

Nevayinin şöhreti ve tesiri kendi döneminden sonra daha da artmıştır. Bu özelliği yine Köprülüden nakledelim: “Tamamı ile şuurlu ve planlı bir gayretle, Çağataycayı Farsçadan hiç bir suretle geri kalmayan, daha doğrusu, aynı kalıplara göre hazırlanmış bir klasik şiir dili, bir kültür dili haline getiren Nevayinin büyük tesirleri asıl bundan sonraki asırlarda kendini gösterecek. Nevayi devrinde Türk dünyasına serpilen sağlam tohumlar XVI. asırdan başlayarak, her tarfta feyizli mahsuller verecektir. İşte Nevayinin başardığı en büyük iş, en tanınmış Acem üstadlarının yanında yer almasını temin eden geniş ve sarsılmaz şöhreti sayesinde, Çağataycaya yalnız Timurullular sahasında ve Çağataylılar arasında değil Kaşğardan, Kazana; Kırım, Tebrize ve İstanbula kadar bütün Türk edebi muhit dillerinde menevi bir itibar kazandırmış olmasıdır.”

XVI. asırdan başlayarak, Maverünnehr ve Horasanda; Hindistandaki Türk saraylarında Harizmde, Kazanda, Kırımda, hatta İranda, yalnız Çağataylılar değil, Türkmenler arasında bile, Nevayi dili, yani Çağatayca yüksek bir kültür dili telakki edilmiş, “Erişilmesi imkansız ideal bir örnek” telakki edilen Nevayi eserlerini tanımak, edebi kültürün tamamlanması için zaruri sayılmış ve işte bu maksatla, bir takım lügatler, gramerler ve antolojiler tertip

edilmiştir. Bunun neticesi olarak Nevayiyeye Çağataycaya nazireler yazmak modasının Osmanlı ve Azeri şairleri arasında, XIX. asra kadar devam ettiğini görüyoruz.

Bu konuda Ahmet Caferoğlu da şöyle söylüyor: “Bütün hayatını şuurlu bir surette Türk Diline ve Türk kültürüne hasreden Ali Şir, yürüttüğü davanın semerelerini görmediyse, ölümünden sonra binlerce kilometreden, İrandan, Türkiyeden, Azerbaycandan, Suriyeden Hindistandan Herattan akın eden yüzlerce şakirdi, onun kurduğu edebiyat mektebini ve edebi Çağatay şivesini, Türklüğün her köşesine kadar götürdüler (Caferoğlu 1984: 219-220).

Ahmet Caferoğlu, N. İlminskiy’in “Nevai, milli dil uğrundaki bilinen mücahitlerin en kudretlisi, belki de yeganesi” nitelemesini aktardıktan sonra kendisi de Nevayiyeye “Türkçülük aşığı olarak niteler (Caferoğlu 1984: 215-219).

Kemal Eraslan Nevayinin “Türkçeyi yüksek bir sanata dili haline getirmek ve münevver Türkün ruhunu yükseltmek” gayesi güttüğünü belirten Zeki Velidi Toğanın görüşlerini aktardıktan sonra, Nevayinin her eserinin “onun geniş kültürünün, sanat dehasını ve milliyetçiliğini de açıkca ortaya” koyduğunu belirtir. Eraslan’a göre “yüksek bir milli şuura ve sarsılmaz bir Türkçe sevgisine sahip olduğu hemen hemen bütün eserlerinde görülmektedir.” Nevayiyeye “Orta Asya edebiyatının milli ruh ve milli zevkle klasik bir seviyeye ulaştırmaya muvaffak olmuştur.” der (Eraslan 1986: 644).

Nevayinin Türkçülüğü ve Türkçe sevgisi hakkında bazı alıntılar yapmak faydalı olacaktır. Lisanüt-Tayr adlı eserinde Nevayiyeye şöyle diyor.

Türk nazmında çü min tartıp alem
Eyledim ol memleketni yek-kalem

Bu beyiti bugünkü Türkçeye şöyle aktarabiliriz: “Ne zamna ki ben Türk şiirinde bayrak yükselttim, o zaman bütün ülkeyi yek-kalem eyledim, birleştirdim.

Yukarıdaki beyitten sonra Fuat Köprülünün şu sözleri daha da anlam kazanmaktadır. “Tam bir şuurla ve planlı bir surette yaptığı işin büyüklüğünü çok iyi bilen Nevayinin eserlerinde bundan duyduğu gurur gösteren ifadelere tesadüf olunur. Kılıcı ile değil, fakat kalemi Türk ve hatta Türkmen ülkelerini fetheden bir sahip-kıran olduğunu söyler; bununla da kalmayarak bu ülkelerin Çin sınırlarından Tebrize kadar olan sahalarla şamil olduğunu tasrih etmek suretiyle edebi Çağatay dilinin nüfuz bölgelerini de az çok vuzuh ile tesbit eder.” (Köprülü 1945: 301).

Ali Şir Nevayinin “milli şuur” unu en iyi şekilde Muhakemetül Lügatayn adlı eserinden takip edebiliriz.

Nevayiyeye göre “Türk, Sarttan (Farstan) daha pratik düşünceli, daha yüksek kavrayışlı ve yaradılış bakımından daha saf ve temiz yüreklidir. Sart ise Türkten bir konu üzerinde kafa yorma ve ilimde daha hassas, marifet ve olgunluk tefekküründe daha derin görünür....Ne var ki dillerinde mükemmellik ve noksanlık açısından öyle ayırdılar ki söz ve ibarelerin ortaya konuluşunda Türk şartı geçmiştir.” (Özönder 1996:203).

Nevayiyeye Türklerin çok güzel Farsça söyleyip yazmalarını; Farsların ise Türkçe konuşup yazmayışlarını bu iddisinin ilk delili olarak gösterir.

“*Amma Türknin ulugdın kiçigige diginçe ve nökerdin bigige diginçe Sart tilidin behre-menddürler. Andak kim öz hord ahvaliga köre ayta alurlar. Belki ba'zı fesahat u belagat bile hem tekellüm kılurlar. Hatta Türk şuarası kim Farsi til bile rengin eş'ar ve şirin güftar zahir kılurlar. Amma Sart ulusının erzalidin eşrafığıça ve amisidin danişmendagiça hiç kaysı Türk tili bile tekellüm kıla almaslar ve tekellüm kılğannın ma'nasın hem bilmesler. Eger yüzdin, belki mindin biri bu tilni örgeyip söz aytsa hem her kişi iştise bilür ve anın Sart ikenin fehm kılur ve ol mütekelim öz tili bile öz rüsvallığıça özi ikrar kılğan dikkür.*” (Barutcu Özönder 1996:169).

Yukarıdaki sözleri F. Sema Barutcu Özönder bugünkü Türkçe şu şekilde aktarır:

“Fakat Türkler, büyükten küçüğüne, hizmetçi den beyine kadar Sart dilinden nasiplerini almışlardır. Öyle ki içinde buldukları vaziyetin uygunluğu nispetinde konuşabildikleri gibi, bazısı kesinlikle doğru ve güzel olarak konuşur. Hatta Fars dili ile parlak şiirler, tatlı sözler ortaya çıkararak Türk şairleri olduğu halde, Sart halkının en aşağısından en ileri gelenine, ümmisinden bilginine kadar hiçbir Türk dili ile konuşmaz, söylenilenin manasını da anlamaz. Eğer yüzde, belki binde biri bu dili öğrenip bir-iki cümle söylese ve herhangi bir kimse iştise, onun Türk olmadığını anlamakla kalmaz, Sart olduğunu da çıkarır. Böylece o konuşan kişi kendi ağzıyla kendi rüsvallığını bizzat tasdik etmiş olur.” (Barutcu-Özönder 1996:203-204).

Aslında Nevayiyeye göre Farslar mazurdurlar; çünkü onların dilinde, Türkçede bulunan pek çok çalar (nüans) yoktur. Nevayiyeye Türkçeden 100 fiil sıralar ve bunları anlatabilmek için Farsların bir kaç kelimeyi bir araya getirmek mecburiyetinde olduğunu ifade eder. Sonra da bu kelimelerin ince anlamlarını beyitlerini örneklerle açıklar. Mesela *tamışmak* “büyük bir zevkle, çabucak içilmeyip lezzet bula bula, az az içmek” demektir. *Bohsamak* “boğula boğula ağlamak”, *yıglamsınmak* “ağlar gibi yapmak, *inremek*, *sinremek* “dert ile, gizli gizli, yavaş yavaş ağlamak”, *sıktamak* “mübalağalı ağlamak”, *ökürmek* “yüksek sesle, itidalsiz, ortalığı velveleye vererek ağlamak”, *inçirmek* “alçak sesle ağlamak” demektir. İşte bütün bu inceliklerden Farslar mahrumdur. (Barutcu-Özönder 1996:204-206).

Tecnis ve iham sanatları için Türkçe kelimeler Farsçadan çok daha ileridir. İşte bir dördlük:

<i>Çün peri vü hurdur atın bigim</i>	Madem ki peri ve huridir atın bigim,
<i>Sür'at içre div irür atın bigim</i>	(Madem) ki sür'atte devdir atın beğim,
<i>Her hadengi kim ulus andın kaçar</i>	Her oku-ki halk ondan kaçar-
<i>Na-tüvan canım sarı atın bigim</i>	Benim bitkin canıma atın beğim!

(Barutcu-Özönder 1996:203-204).

Burada birinci *at*, “isim” ikinci *at* “binek hayvanı” üçüncü *at* “at” demektir.

Farslar “yemeye” de “içmeye” de “horden derler; Türklerde ikisi de ayrıdır. Farsçada *birader* ve *hahe* sözlerinde büyük, küçük ayrılmaz; Türkçede ise büyük biradere *aga*, küçüğe *ini*, ahlaya *igeçi*, küçük kızkardeşe *sinil* derler.

Nevayiyeye daha başka kelimeler üzerinde de örnekler vermektedir. Mesela Türkçede her çeşidinin bir adı olan *ördek'e* Farslar sadece *mürgab* diyorlar. Halbuki Türkçede ördeğin erkeğine *sunu*; dişisine *burçin*; denilmektedir.

Ördeğin ayrıca *çörke*, *alambaş*, *çakırkanad*, *temürkanad*, *alapeke*, *bağçal* gibi başka isimleri de bulunmaktadır (Banarlı 1998: 426-427).

Av hayvanlarının cinsleri, kuşlar, at türleri, yaşlarına göre evcil hayvanlara verilen farklı isimler, yemek türleri vb. Hususlarda birçok örnek veren Nevayi, bunlardan hiçbirinin Farsçada bulunmadığını söyler (Barutcu-Özönder 1996:210-211).

Bütün bu örneklerden sonra Nevayi, zamanın gençlerinden ve şairlerinden şikayet ediyor; onları tenkit ediyor:

“Bu söz ve ibarelerde bu tür incelikler çoktur. Bugüne kadar bunun gerçekliği üzerinde etraflıca düşünülmemiş olduğundan bu konu gizli kalmış, Türk’ün hünersiz, züppe gençleri kolaylığa kaçarak Farsça sözler ile şiir söylemeye meşgul olmuşlardır. Esasen kişi etraflı ve iyice düşünse, bu sözlerde bu kadar genişlik ve (söz söyleme) alanında bu kadar açıklıklar bulunduğuna göre, bu dilde her güzel ve düzgün söz söyleme, şairlik ve yazarlığın kolay olacağını anlar. Gerçekten pek kolaydır. Hem Türk dilinin olgunluk ve yüksekliği bunca delillerle ispat edildi. Bu halk arasında ortaya çıkan yaratıcı kişilerin (şairlerin), sanatçıların güçlerini, yaratıcılıklarını kendi dilleri dururken başka dil ile göstermemeleri, böyle bir işe yönelmeleri gerekirdi. Şayet her iki dil ile söyleme kabiliyetleri varsa, kendi dilleri ile daha çok söyleyip başka dil ile daha az söyleselelerdi. Eğer mübalağa etseler, her iki dil ile denk söyleselelerdi

“Türk halkının güzel yazarlarının hepsi Sart dili ile nazm etsinler, hiç Türk dili ile söylemesinler! Bu ihtimali akla getirmek bile mümkün değil. Hiç şüphesiz çoğu söylemiyorlar! Söylesele bile, Sartın Türk dili ile nazm etmesi gibi! Fasih Türkler huzurunda okuyamayacaklar ve kabul ettiremeyecekler. Okusalar, her sözlerine kusur bulunacak, her terkiplerine yüz itiraz varid olacak.” (Barutcu-Özönder 1996:213).

Nevayi, Türkçe nerdeyse terk edilmeye doğru giderken kendisinin durumu nasıl farkettiğini ve Türkçeyi adeta yok olmaktan kurtardığını da şöyle anlatıyor:

“Türkçe kelimelerin Farsçaya bunca üstünlüğü ve esasta bunca inceliği ve genişliği nazım yolunda herkesçe biliniyordu ve sır saklama evine inmişti. Kesinlikle terk edilmeye doğru yaklaşıyordu. Ben perişanın ilk çocukluk dönemlerinde, ağız hokkasından teker teker inci ortaya çıkmaya başlar, fakat o inciler henüz nazım ipliğine çekilen cevherlerin yaradılış dalğıcının gayretiyle ağız sahiline gelmeye başlaması görüldüğünde söylenen kaide ile eda buldu, eğitim Farsçaya doğru oldu. Ama ne zaman şuur yaşına ayak basıldı, ne zaman Tanrı taala yaradılışa gariplik tarafına yönelmeyi mahsus kıldı, dikkat ve müşkilpesendliğe başlamayı huy haline getirdi, o zaman Türkçenin kelimelerini de dikkatle gözden geçirilmeyi gerekli kıldı. Öyle bir alem göz önüne geldi ki, on sekiz bin alemden fazla! Orada süs göğü taibate malum oldu; dokuz felekten fazla! Orada sonsuzluk ve yükseklik hazinesi tesadüf etti; incileri yıldız incilerinden daha parlak! Gül bahçesi karşısına çıktı; gülleri gök yıldızından daha nurlu! Kutlu yerinin çevresi yabancı ayağının basmasından korunmuş, şaşkınlık veren cinsleri başkalarının elinin değmesi tehlikesinden daha uzak! Ama mahzenin yılanı hunhar ve gülşenin dikenini hadsiz-hesapsız... Hayale şu geldi: Sanki bu yılanların zehrinin keskinliğinden yarıtıcıların akılları bu mahzenden nasiplerini bulamadan geçmişlerdir. Ve gönle şöyle dolandı: Güya bu dikenlerin temasının zararından nazımlar gül el ile alamadan yollarına devam etmişlerdir. Çünkü bu yolda himmet son derece yüksek idi ve tabiat korkusuz ve kaygısız geçmeyi yapamadı ve temasına doyamadı. O alem sonsuzluğunda tabiat atlısı koşular düzenledi, o göğün havasında hayal kuşu yükseklerle uçuşlar gösterdi. O hazine cevherlerinden gönül sarrafı paha biçilemeyen kıymette laller ve değerli inciler aldı. O gülşenin çiçeklerinden gönül gülçini kokulu gül ve yaseminleri göğsüne taktı. Ne zaman bu ihsanlar ile zenginlikler ve bu zenginlikler ile kanaatkarlıklar müyesser oldu, bunun neticelerinin gülleri zaman ehline sayısız derecede açılmaya başladı, başlarına ister istemez saçılmaya girişti.

Bu cümleden, küçük yaşta tahririnden geçiş, tahririnden resmediş bulmuş olan Garaibü’s-Sigar divanı ile mana gariplerini garip sözler elbisesine giydirmiş, halk gönlünü o kabristandakilerin ateşi ile yandırmıştır.

Yine gençlik döneminde beyanın kaleminde gösteriş meclisine ve süsleyiş bostanına girmiş olan Nevadirü’ş-Şebab divanı ile bu nadirlerin temasından gençlerin dünyasında kargaşa çıkmış, ülke gençlerinin gönlünden rahatlarını almışlardır.

Orta yaşlılıkta hayalim kaleminin, onun süsüne nakkaşlık ve zinetine büyücülük etmiş olduğu Bedayü’l-Vasat divanındaki eşi benzeri olmayan şeyler vasıtasıyla çılgın gönüllerin kapısını aşk taşı ile hakketmiş, o eve fitne ve afet odunu yakmışımdır.

Hayatın son demlerinde, tahayyülüm kaleminin, onu Çin madeninin kiskanılanı yapmak ve yüce cennet için bir gayret olarak ortaya koyduğu Fevayüdü’l-Kiber divanında, büyüklere faydaların su gibi hayat veren tadını ulaştırmış, gelip geçici isteklerinin alevine nasihatler kaynağından su vurmuşumdur.” (Barutcu-Özönder 1996:214-215).

Sonra Nevayi hiç kimse “benim tabiatım Türk sözlerine uyumlu düştüğü için” mübalağa ettiğimi “Farsça sözlerle ilgim daha az olduğundan” onu red ve inkar ettiğimi zannetmesin, diyerek Farsçadaki maharet ve bilgisini, edebiyattaki üstünlüğünü ortaya koyuyor şöyle diyor:

“Ötüz yıldan fazla, yaklaşık kırk yıldır, fazilet ve olgunluk sahiplerini içine alan, alem ülkelerin muazzam beldesi ve büyük şehri Horasan ülkesinin bütün nazım ehli, güzel söyleyişli şairleri, saygıya değer fasihleri, her ne maksatla olursa olsun, kağıt üzerinde süsleyiş ve Farsça-Türkçe hangi dille olursa olsun, cüzler üzerine gösteriş yapsalar, bu fakirin sohbetine ulaştırmışlar ve bu zaifin huzurunda söylemişler, silip düzeltmenin ricasında bulunmuşlardır. Hatıra gelen nazik hususlar söylenmiş, (onlar da) insaf dolayısıyla (hakkımı) teslim etmişlerdir. Ve eğer bazıları razı olmamışsa, delilleriyle onlara hatırlatılmış, ondan sonra kabul edip kendilerini acemi saymışlar ve memnun olmuşlardır (Barutcu-Özönder 1996:221).

Nevayiye göre hükümlerlik Arap halifelerinde iken Arapça “bazı ülkelerde Sart sultanları müstakil olunca” Farsça revaçta oldu. “Hükümlerlik Arap ve Fars sultanlarından Türk hanlarına intikal edinece, Hülegü Han zamanından Sultan-ı sahip-kıran Timur Kürgen devranına kadar, Türk dili ile tanıtılacak, kayda değer eser ortaya koyabilmiş böyle şairler ortaya çıkmadı. Sultanlardan biri karşısında söylenebilecek böyle bir şey ulaşılmış değildir. Ama Sultan-ı sahip-kıran Timur Kürgen zamanından onun halefi, oğlu Sulatan Şahrüh zamanının sonuna kadar Türk dilli şairler ortaya çıktı. O Hazretin torunlarından ve çocuklarından da sanat ve edbiyat-şinas sultanlar görüldü. Şairlerden Sekkaki, Haydar Harezmi, Atayi, Mukimi, Yakını, Emiri, Gedayi gibiler. Lakin belirtilen

Farsça yazan şairler değerinde kimse ortaya çıkmadı, yalnız şiirden anlayanlar huzurunda okunabilecek birkaç matlaıyla Mevlana Lutfiden başka.” (Barutcu-Özönder 1996:223-224).

Nevayi Baykara devrinde ise durumun değiştiğini ve onun sayesinde kendi eserlerini ortaya koyduğunu ifade ettikten sonra şu sözlerle eserini bitiriyor.

“El- Mütেকellim ismine mazhar olmama sığınarak Türkçenin ve Farsçanın söz varlığının keyfiyet ve mahiyetini açıklamak için bu risaleyi derleyip yazdım ve ona Muhakemetü'l-Lügatayn iki dilin Muhakemesi adını koydum. Türk dünyasının dilinin açığa çıkardığım fesahat ve inceliği, belağat ve genişliği o denli ki, o ulu hükümdar, bu dil ve ibarelerle nazım yaygısını sermişler, Hz. İsa nefesinden ve Hızırın soğuk suyundan ölü diriltme yolunu göstermişlerdir.

Böylece Türk halkının fasihlerine kendi söz ve ibarelerinin mahiyetinden, kendi dil ve kelimelerinin keyfiyetinden haberdar edip Farsça konuşurların (Türkçe) ibare ve sözler hususunda yerici serzenişlerden kurtatarak onlara büyük bir hak sağlamış olduğunu umuyorum. Onlar da, çektiğim zahmet ve meşakketin karşılığı olarak, ortaya koyduğum bu gizli ilimden vukuf bulurlarsa, ümidim o ki, ben Fakiri hayr dualarıyla yad edecekler, ruhumu şad edeceklerdir.” (Barutcu-Özönder 1996:227)

Büyük servetini ilmi ve sanatı himayeye ve hayrata sarf etmiştir. 370 parça hayratının 90'ı kervansaray kalanı köprü, mescit medresesidir. Nevayi hayata iken bu kervansaraylarda konaklayanlara yemek verilirdi. Emsalsiz bir şefkat ve fazilet hakkı ile ispat eden bu meziyetlere bir de milliyet şuurunu ilave ediniz ki bu da bence insani faziletlerin içindedir onun büyüklüğü kainatında çok ulvi yeni bir aleme şahit olursunuz. Etrafında Mevlana, Camii gibi İran klasik devrinin son temsilcisi sayılan mühim bir şahsiyet vardır. Cami'nin etrafında da ikinci ve üçüncü derecede bir çok şair kuvvetli bir İran edebiyatı kültürü yaşıyorlardı. Bu kültüre hizmet eden şairlerden bir çoğu da Türk idi. Nevayi, öyle bir muhit içinde Türk dilinin istikbal ve istiklalini düşünüyor ve onu edebi bir dil haline getirmek için çok çaba harcıyordu.

Nevayinin ebedi hayata intikal ettiği 3 Ocak 1501 den beri 504 yıl geçti. O günden bu güne hayır dularla çok anıldığı ve ruhunun şad olduğu; asırlarca süren şöhretinden, eserlerinin, Türk dünyasının her tarafında sürekli istisnah edilmesinden, şiirlerine devamlı nazireler yazılmasından ve 19. yüzyıldan beri eserlerinin bütün dünyada incelenip yayımlanmasından bellidir.

Nevayi çok sevdiği, çok iyi bildiği, ve bir talihsizliğe uğramaması için gayret sarfettiği Türkçe üzerinde milli duyarlılık göstermiş ve Türkçenin karşılaştığı zorlukları yenmeye çalışmıştır.

Nevayi hakiki Türk üstünlüğünün ancak devlet dili olarak Türkçenin kullanıldığı ve edbiyatın Türk dili ile yapıldığı zaman mümkün olacağına inanmakta idi. Türk şair ve muharrirlerine Farsçaya muhtaç olmayacak kadar kuvvetli bir edbi dil vermeğe çalışmasında bu inancın tesiri vardır.

Her halde Nevayi bütün bu iddiaları gerçekleştirmeğe çalışarak devrinin Orta Asya Edebi dilini ileri seviyeye ulaştıran şairin diline Nevayi dili demekle; Türk halkı onun bu gayretini değerlendirmiş oldu. Şimdi de dünyanın değişik coğrafyasında yaşayan Türkçe konuşurlar eserlerini okumakla ve üzerinde çalışmakla onun bu ulvi gayasının gerçekleşmesi için yardımcı olmaktadır.

Ümmid ol Nevayi ata emanetin emin elleerde torunların senin Türkçecilik emanetini sıkı sıkıya uymaktadırlar. Ruhun şad, fikrin daim, mekanın cennet olsun.

Kaynaklar

1. ALPAY, Gönül (1975), *Ali Şir Nevai, Ferhad u Şirin*, Ankara.
2. ATALAY, Besim, (1945), *Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü*, Ankara
3. BANARLI, Nihad Sami, (1998), *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, MEB, Ankara.
4. BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema, (1996), *Al Şir Nevayi-Muhakemetü'l-Lügatayn İki Dilin Muhakemesi*, TDK, Ankara.
5. CANPOLAT, Mustafa, (1993), *Lisanü't- Tayr*, TDK, Ankara.
6. COURTEILLE, A. Pavet de, (1870), *Dictionnaire Turc-Oriental*, Paris.
7. ÇAĞATAY, Saadet Ş., (1950), *Türk lehçeleri Örnekleri, VIII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Kadar Türk Yazı Dili*, Ankara.
8. DİYANET VAKFI İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, (1989), *Ali Şir Nevayi*, 2.Cilt, İstanbul.
9. ECKMANN, J., (1971b), *The Dīvān of Gādāōj*, Bloomington
- , (1976), *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Budapest.
- , (1996), *Harezm, Kıpçak, ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Haz. Osman Fikri SERTKAYA, TDK, Ankara.
- , (1988), “İslâmî Orta Asya Türk Edebî Dilinin Özellikleri” , *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 193-210.
- , (1998), (Türkçeye Çeviren: Mehmet AKALIN): “*Harezm Türkçesi*” *Tarihi Türk Şiveleri*, 3. Baskı, Ankara, s. 173-210.
10. ERASLAN, Kemal, (1979), *Nesaimü'l-Muhabbe min Şemayimi'l - Fütüvve*, İstanbul.
- , (1993), *Ali Şir Nevayi, Mizanü'l-Evzan (Vezinler Terazisi)*, Ankara
11. ERCİLASUN, Ahmet Bican (2004), *Türk Dili Tarihi*, Ankara.
12. KAYA, Önal, (1996), *Ali Şir Nevayi, Fevaidü'l-Kiber*, TDK, Ankara.
13. KÖPRÜLÜ, M.Fuad, (1945), *Çağatay Edebiyatı*, İslam Ansiklopedisi, 3. Cilt, İstanbul.
- , (1986), *Türk Edebiyatı Tarihi*, 4. Baskı, İstanbul.
14. TARLAN, Ali Nihad (2002), *Türkler*, Ali Şir Nevayi, Ankara.
15. TÜRKAY, Kaya (2002), *Bedayü'l-Vasat, Üçüncü Divan*, TDKü Ankara.